

VARIA

Bibliopolium

Kató Szabolcs Ferencz*

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Kustár Zoltán:

Bevezetés az Ószövetség irodalmába.

Az Ószövetség könyveinek előállása, tanítása és keresztyén üzenete.

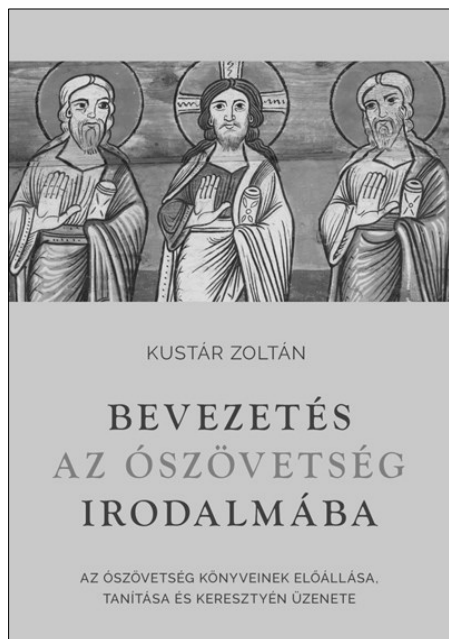
Kálvin Kiadó, Budapest 2025, ISBN 9789635585656, 609 old.

A legújabb tudományos eredmények ismertetése minden egyes szakterület esetében szükségessé teszi időről időre a tan- és kézikönyvek frissítését, újraírását. Nincs ez másként az ószövetség-tudomány esetében sem, ahol az egyre bővülő történeti, filológiai, kultúrtörténeti stb. ismeret, a változó paradigmák és rekonstrukciók az Ószövetség vonatkozásában is egy koronként változó képet eredményeznek a vizsgált tárgy tekintetében. Ez alól még az Ószövetség teológiai tanításait összefoglaló, a szak királynőjének tartott „Ószövetség teológiája” műfaj sem kivétel,¹ de még inkább igaz ez a könyvek előállításával foglalkozó bevezetéstan esetében. A szak genetikai kódjában rejlik a folyamatos igény az újabbnál újabb bevezetéstanok megjelenésére. E tekintetben magyar nyelvetületen sincs okunk panaszra, hiszen 2000 óta több magyar nyelvű bevezetéstan is megjelent. Ezek zömében katolikus szerzők művei,² amelyek közül kiemelke-

* Kató Szabolcs Ferencz (Szatmárnémeti, 1988) 2013-ban szerzett magiszteri oklevelet a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Gustav Adolf Werk-ösztöndíjasként a 2010–2011-es tanévben Lipcsében tanult, majd 2013–2017 között a Tübingeni Egyetemen folytatott doktori tanulmányokat. 2021–2023 között a Pretoriai Egyetem posztdoktori programjának ösztöndíjasa. Legfontosabb kutatási területei közé tartozik a klasszikus prófétaág és Izráel vallástörténete. Jelenleg a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Ószövetségi Tanszékének docense.

¹ Számos „Ószövetség teológiája”-nak előszavában megjelenik a Henry Wheeler Robinson véleménye, aki azt hangoztatta, hogy az Ószövetség teológiáját minden generációnak újból meg kell írnia. Vö. Schmid, Konrad: *Theologie des Alten Testaments*. Neue Theologische Grundrisse. Mohr Siebeck, Tübingen 2019, VI.

² Schmatovich János: *Bevezetés az Ószövetségbe. Az ígéretek emlékezete*. Katolikus Teológiai Kézikönyvek 29. Agapé, Szeged 2001. Struppe, Ursula: *Bevezetés az Ószövetségbe*. Ford. Lorencz Klára. A Biblia világa 6. Jel Könyvkiadó, Budapest 2003. Czeglányi Zsolt: *Az Ószövetség története*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs 2016.

dik a Szent István Társulat gondozásában megjelent Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe* című munkája (861 old.), amely talán mindmáig a legnagyobb hatásúnak mondható és több kiadást megélt bevezetés tartalmilag teljesen átdolgozott kiadása.³ Természetesen ezeket a műveket a protestáns olvasók is nagy haszonnal forgathatják, azonban a kánon terjedelmének és bizonyos teológiai szempontoknak a különbözősége mindenképpen szükségessé teszi a protestáns szemléletű munkák jelenlétét is. Azonban protestáns vonalon 1999 óta, a Kálvin Kiadó által megjelentetett, J. Alberto Soggin *Bevezetés az Ószövetségbe* (513 old.) című munkájától számítva nem jelent meg jelentősebb bevezetést.⁴

A képet némiképp árnyalja a 2016-ban javított kiadásban megjelentetett *Bibliaismereti kézikönyv*,⁵ amely tárgyal bevezetéstani kérdéseket, és amelynek megírásában Kustár Zoltán, a bemutatott kötet szerzője, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem szövetségi tanszékének vezetője számos fejezet írójaként vállalt részt. A 2025-ben megjelent *Bevezetés az Ószövetség irodalmába* című könyve tehát a legújabb protestáns, tudományos igénnyel megjelentetett bevezetést.

A mű előszavában a szerző rögtön tisztázza munkája célkitűzéseit. Keresztyén olvasóknak ír, hogy segítséget nyújtson számukra Isten kijelentésének jobb megértéséhez. Módszere, akárcsak bármely más hasonló jellegű munka metodológiája, az irodalomtudományból származik, célja azonban – Karl Barth és Farkasfalvy Dénes munkáit idézve –: „a többi teológiai diszciplína támogatása a mindenkor jelen egyháza számára a normaértékű üzenet feltárásában” (10. old.).

³ Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. Szent István Kézikönyvek 14. Szent István Társulat, Budapest 2016, ²2025. Rózsa Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe. I–II*. Szent István Társulat, Budapest 1995, 2002. Az első kiadás 1986-ban jelent meg egy kötetben: Rózsa Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. Szent István Társulat, Budapest 1996.

⁴ Soggin, J. Alberto: *Bevezetés az Ószövetségbe. A kezdetektől az alexandriai kánon lezárásáig*. Ford. Hoffmann Béla, Vig István. Kálvin Kiadó, Budapest 1999. A fordítás alapjául szolgáló eredeti kiadás 1987-ben jelent meg.

⁵ Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Második, javított kiadás. Kálvin Kiadó, Budapest 2016.

Ugyanakkor a mű tankönyv is szeretne lenni a teológiai képzésben részt vevők számára. A szerző már több mint húsz éve oktatja a könyv címével azonos tárgyat a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (9. old.), így oktatói tapasztalata is jelentősen meghatározza, mint azt látni fogjuk, az anyag bemutatásának módját.

A mű a klasszikus bevezetéstankönyv mintáját követve úgynevezett általános bevezetéssel kezdődik, és azután tér rá könyvenként az egyes iratok speciális bevezetésére. Az általános rész a fogalmi tisztázásoktól, hogy mi a Biblia, az Ó- és Újszövetség, mi a kánon, hogyan gondolkozzunk az isteni inspiráció fogalmáról stb., a szövegtörténeti kérdéseken keresztül (írás, kéziratok, másolók, kódexek, fordítások stb.) Izráel rövid történetéig mindent felölel. Ezen a ponton rögtön ki is domborodik a könyv legfőbb erénye, éspedig, hogy mindenféle feltételezett előismeret nélkül vezeti be olvasóit a tárgyalta anyagba. Ebben minden bizonnyal az oktatói tapasztalat hasznosul. Felteszi a bemutatás rendjén azokat a kérdéseket, amelyek megfogalmazódhatnak a szakkal még ismerkedő hallgatókban. Például: hogyan inspirálta Isten a Szentírást? Vannak benne tévedések? Az előbbi kérdésre az „együtthatás elméletét” mutatja be, azaz „az emberi szerző nem gépies eszköze, hanem tevékeny társa Istennek”, a szentírók tehát „saját világnézetük és tudásuk elemeit felhasználva, az akkori irodalmi formák keretein belül fogalmazták meg a megértett üzenetet” (20–21. old.). Ezért „[a] Szentírás nem mentes a nyilvánvaló tárgyi tévedésektől és tartalmi ellentmondásoktól”. Például: „a nyúl és hörcsög nem kérődző, ahogy azt a 3Móz 11,5k állítja”. A kánon terjedelmére vonatkozó felekezeti eltéréseknél szintén felteszi a kérdést: miért tartalmaz a héber szent iratok gyűjteményénél több iratot az Ószövetség görög fordítása (LXX) és így a katolikus és ortodox egyházak mai Ószövetsége? E tekintetben a szerző kiemeli, hogy a görög iratok gyűjteménye nem képez egy alexandriai kánont. Ezek spontán válogatás eredményeiként jöttek létre a közösség igényei szerint (36. old.), és az egyház számára azért maradhatott nyitott, mivel az egyház hite szerint az Ószövetség korával nem záródott le a próféták ideje, hanem továbbra is folytatódott Jézusban, így a nyitott Ószövetség kiegészülhetett az Újszövetség írott irataival (39–40. old.).

A szerző az általánosan elfogadott véleményt képviseli ószövetségi kánon kialakulásának tekintetében is. Eszerint a Kr. u. 70–135 között Jamniában zajló rabbinikus viták az egyes könyvek kapcsán (Préd, Ének stb.) nem tekinthetők egy kanonizációs folyamat lezárásának, valamiféle zsinati döntés részeként, hiszen a viták e könyvek kapcsán a 3. század végéig folytatódtak. Ezek a beszélgetések sokkal inkább a már tekintéllyel rendelkező iratok körül megfogalmazódó kérdésekre próbáltak választ találni, amelyek azonban fontos adatokkal szolgálnak a kánon lezárásának időbeli meghatározásához (35. old.).

Ugyancsak kimerítő és informatív a kódexek és fontosabb kéziratokat tárgyaló rész. Hadd emeljünk ki innen egy példát. A Vulgata fordítása kapcsán újabb eredményekre irányítja rá a figyelmet. Például arra, hogy a *Psalterium Romanum* valószínűleg nem Hieronymus még Rómában készült zsoltárfordítása, hanem a *Vetus Latina* egyik változata. Az is szerencsés, hogy végigköveti a fordítás utóéletét, amely igencsak hányatott volt. A héber alapszöveg miatt idegenkedve fogadták, és maga Augustinus is ellenezte a bevezetését, amely először a Frank Birodalomban történt meg a VIII–IX. században.

Fontos fejezetet képeznek a műfajokról leírtak, ahol a szerző a kortárs bibliatudomány eredményeit ismertetve beszél a mítosz, a monda és a legenda irodalmi formáinak jelenlétéről az Ószövetségben. Ezek közé sorolja a teremtetéstörténeteket (Gen 1–2), az ősatyátörténeteket (Gen 12–50), a kivonulást (Ex 1–14) és más hasonló elbeszéléseket, ahol a szerzők az ókori közel-keleti irodalom motívumait, formáit, tartalmi elemeit „demitizálva” használják fel mondanivalójuk kifejtésében (108–109. old.). Azonban pontosan érzékeli, hogy az a gondolat, hogy a mítosz nyomokban is jelen lehet az Ószövetségben, értetlenséget vált ki olvasóiban, és ezekre a kérdésekre is nyíltan reflektál (153. old.):

„Igazak ezek a történetek? Nem igazak, ha azt várjuk tőlük, hogy történelmi forrásként a világ és emberiség eredetének tudományos magyarázatát adják. De igazak abban az értelemben, ahogy igazak például Jézus példázatai. Mert Isten és az ember valóban olyan, ahogy Mózes első könyvének történetei mutatják, és Istennek a célja is valóban az a teremtett világgal, benne Izráellel és az egyházával, amit a Szentírás egészének a fényében ez a könyv láttat velünk.”

Amint azt az általános bevezetésből bemutatott néhány példa is mutatja, a könyv nemcsak ismeretet ad át, hanem segít ennek feldolgozásában is, még pontosabban annak megértésében, hogy az ismeretnek mi a jelentősége a hívő, keresztyén ember számára. A sok gyakorlati példa, a témák logikus továbbgondolása meg is haladja a bevezetéstanonok műfaji kereteit, illetve azoknak egy speciális formáját jeleníti meg, amelyet általában ószövetségi alapismeretek cím alatt szokás összefoglalni.⁶

⁶ Például ilyen általánosabb bevezetést kínáló, akadémiai mű, amely azonban nélkülözi a hitéleti példákat, Gertz, Jan Christian (ed.): *Grundinformation Altes Testament*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019. Gyakorlati példáival közelebb áll a bemutatott műhöz Dorn, Klaus: *Basisswissen Bibel: Das Alte Testament*. Ferdinand Schöningh, Stuttgart 2015, 29–30., amely például a *Piroska és a farkas* újságcikk formájában bemutatott változatával szemlélteti a formatörténet fontosságát, miszerint a tartalom sokat elárul a formáról, és maga a szöveg segít a leginkább a helyes megértésben.

A speciális bevezetés egyrészt könyvenként, másrészt iratcsoportonként mutatja be az ószövetségi iratokat. Ennek egyik központi témája a Tóra. Feldolgozása könnyen követhető bibliai példák idézésével kezdődik, amelyek felvetik a lehetőséget, hogy miért nem írhatta maga Mózes a Tórát (Gen 12,6; 13,7; 36,1 stb.). A szövegekben tükröződő időbeli távolság, az ismétlődő történetek, az úgynevezett dublettek, a Jordánon inneni perspektíva mind-mind mellett szólnak, hogy többféle hagyomány van jelen a Tóra szövegében, amelyeknek nem lehet Mózes a szerzője. Ezekre a jelenségekre ad magyarázatot a bibliatudomány a különféle elméletek megfogalmazásával. A bemutatás itt is nagyon olvasóbarát, mivel a bibliai szövegen tett megfigyelések és az azokból kialakított érvek segítségével mutatja be a nagyobb paradigmákat, anélkül azonban, hogy az ismertetés a másodlagos szakirodalmat technikai részletekkel terhelt kutatástörténété alakítaná. Akik az egyes szerzők elméleteinek bővebb bemutatására kíváncsiak, kimerítőbb összefoglalót találnak Rózsa Huba könyvében. Természetesen azért a kutatást meghatározó vezéralakok nem hiányoznak teljesen, azonban a tórákritika eredményeinek ismertetése itt mindössze hét oldalt ölel fel (121–128. old.). E kérdésben szemléletváltás is megfigyelhető. Míg a Pecsuk Ottó szerkesztette *Bibliaismereti kézikönyv*ben a szerző a forráselméletet ismerteti a Tóra kialakulásának elfogadott magyarázatként (*Mózes öt könyve [a Pentateuchos]*, 38–51. old.), és a korábbi kutatás által képviselt, J, E, D és P szíglummal ellátott, feltételezett forrásait mutatja be, addig most megjelent könyvében azt a kontinentális Európa területén uralkodónak számító elképzelés emeli ki, amely szerint a Tóra számos kisebb, önálló hagyományból (például ősatyák, kivonulás, pusztai vándorlás stb.) állt össze a deuteronomista teológiai mozgalom hatására, amelyet redakciótörténeti elemekkel kombinált fragmentumelméletnek nevezhetünk (125. old.). Bár ez az elmélet számol néhány korai hagyománnyal, elég későre teszi a Tóra gerincét adó kompozíciót, amely legkorábban a 7. századtól elképzelhető (128. old.). E felismerés kidomborítása azért is fontos, mivel hatással van a többi irattal való kapcsolat diakróniai meghatározására, amelyekben megjelenik a Tóra kompozíciójának valamilyen eleme. Mind a szemléletváltás, mind az új konszenzus ismertetése lekövethető a Rózsa Huba által jegyzett vezetéstanokban is.⁷

Az átfogó irodalmi művek ismertetése rendjén tárgyalja a Deuteronomista történeti művet, illetve a templomi történetírás eredményét, az úgynevezett krónikás történeti művet. Ez előbbi kapcsán érinti a történetírás jelenségét, és fontos megállapítást tesz, amikor kiemeli (199. old.):

„A Józs-Bír-Sám könyvek estében, ha Izráel már el is hagyta a mítoszok korát, zömében még mindig mondák és legendák világában jár, míg a királyság középső

⁷ Vö. Czeglányi Zsolt: *Az Ószövetség története*, 149–157.

szakaszától kezdődően a Kir könyveinek tudósítása, ahol az állami adminisztráció fejlettsége okán már valóban feltételezhető korabeli források használata, egyre megbízhatóbb.”

Azonban így sem beszélhetünk a modern értelemben vett történetírásról, hanem e könyvek legfeljebb a történeti források interpretatív kivonatának tekinthetők (199. old.). A krónikás történeti mű kapcsán nagyobb a szkepszis a feltételezett mű létezése kapcsán, azonban az érvek inkább mellette, mint ellene szólnak.

A „befoglaló művek” ismertetése után a könyvek klasszikus, önálló ismertetésére kerül sor. Ezek bemutatása minden könyv esetében egy könnyen áttekinthető sémát követ: a könyv tartalma, előállása, teológiai tanítása, amely helyenként bővül egy-egy speciális alfejezettel (például a Deut esetében szóhasználata, stílusa, illetve a Bír esetében a könyv forrásanyagai fejezettel stb.). Fontos felismeréseket találunk még a bibliaismereti részekben is, ahol a szövegek kompozicionális egészéből adódó üzenetek kerülnek megfogalmazásra. Például a Dávid-történetek kapcsán szó esik arról, hogy Dávid nemcsak pozitív hős, nagy király, hanem a 2Sám végén és az 1Kir elején megjelenik „alászállása” is (a szerző szóhasználata), ahol egy gyengekező, hibás döntéseket hozó uralkodó képe rajzolódik ki (231. old.); vagy a tanítói könyvek tárgyalásakor, amikor az Énekek kapcsán ismerteti a különféle értelmezési lehetőségeket, amelyek szerint a könyv talán egy szerelmi háromszögről szól: Salamon szemet vet egy pásztor kedvesére, akit aztán Jeruzsálembé vitet. A lány onnan talán megszökik, és visszatér kedveséhez, vagy a háremben marad, de szíve hű marad szerelméhez (364. old.).

A könyv utolsó fő része a prófétai korpuszt ismerteti. Ézs könyve kapcsán a klasszikus hármas felosztást követi (Proto-, Deutero- és Tritoézs), amelyeket egy közös bevezető után külön fejezetekben tárgyal, és ezzel is tudatosítja az előállítás körülményeinek három nagy szakaszát. Fontos, hogy a bemutatásban folyamatosak az utalások más prófétai iratokra, s ezáltal egy-egy könyvben megjelenő téma nem marad elszigetelt, hanem a mű újra és újra visszacsatol ahhoz a közös kulturális milliőhöz, amelyben az éppen tárgyalt korban más prófétai könyvek is keletkeztek. Megjelenik például az a gondolat, amely szerint mind a Jer, mind a tizenkét kispóféta könyve valószínűleg Ézs-t követi kompozicionális elrendezésében (447., 501. old.).

A prófétai könyvek ismertetése is informatív, jól struktúrált. Az esetek túlnyomó többségében a próféta személye és kora külön fejezet kap, amely egyfajta személyes profilt kölcsönöz minden prófétai könyvnek. A kispóféták kapcsán is a kutatás egyik új irányára helyezi a hangsúlyt, amely egy összefüggő irodalmi alkotásként olvassa a művet, és egy ilyen irányú átfogó redakciós folyamattal számol. Az ennek alátámasztására felhozott példák szemléletesek és könnyen érthetőek.

A műnek az a különlegessége, hogy minden egyes könyv végén feltárja azokat a teológiai kapcsolópontokat, amelyek az éppen tárgyalt könyvet az Újszövetség kijelentéseivel kötik össze. Tárgyalja a két gyűjtemény egységét is, amelynek Isten üdvterve az alapja (15–17. old.). Az egyes könyvek kapcsán ezután természetesen összefoglalja azokat a fontosabb idézeteket, Ószövetség-allúziókat, amelyek az újszövetségi iratokban is hangsúlyosan vannak jelen, például Ábrahám a hit és a reménységből élők példája (Róm 4; Jak 2,18–24; Zsid 11,8–11); vagy Ézs az Újszövetség legtöbbet idézett könyve több mint 580 hivatkozással (431. old.). Azonban a szerző ezen túlmenően is kiemeli a közös gondolkodási sémákat, párhuzamba állítható toposzokat. Ilyen például a Józs és Bír kapcsán a részleges elfoglalás témája, amely a „már igen – és még nem” újszövetségi feszültségével hasonlítható össze (228. old.); vagy az Ezsdr-Neh könyvében tetten érhető etnikai elkülönülés, mely az Újszövetség világtól való morális elkülönülésével áll párhuzamban (281. old.).

Bizonyos kérdésekben a szerző az Újszövetség elsőbbségét, felsőbbbbségét képviseli: „természetesen igaz, hogy az Újszövetség messze meghaladja tanításában Eszter könyvét” (289. old.). A Péld kapcsán is hasonlót olvashatunk: „a könyv számos mondása egy kockázatkerülő, középutas életideált ajánl, s így a szeretet krisztusi parancsa alapján ma már aligha követhető” (337. old.). Az ilyen és hasonló teológiai „problémás” ószövetségi igehelyek esetében kiemeli, hogy az érintett kérdésekben maga az Ószövetség is sokszínű, és általában több álláspontot is képvisel egy-egy kérdésben.

A szellemtörténeti fejlődés és a gondolatok pluralizmusának tényét mindenképpen el kell ismernünk, azonban fontos figyelni ennek az értelmezési modellnek a határait, nehogy önkéntelenül is bizonyos könyveket, igéket másodrangúnak tekintsünk, és így kánont alakítsunk ki a kánonban. Ráadásul maga az Újszövetség is korának gyermeke, és számos kérdésben, mint például a rabszolgaság (1Kor 7,21; Ef 6,5; Kol 3,22; 1Pét 2,18 stb.), a nők helyzete (1Kor 14,34; 1Tim 2,11; Ef 5,22; Kol 3,18; 1Pét 3,1 stb.) stb. tekintetében maga is olyan álláspontot képvisel, amelyen túllépett a teológiatörténet. Általánosságban azonban az újszövetségi kitekintők teológiai megalapozottak, inspiratívak, és segítik a holisztikus teológiai gondolkodás kialakítását.

A mű könyvésze szintén haszonnal forgatható. A szerző természetesen építkezik korábbi írásaiból,⁸ átveszi azok eredményeit, gondolatait, és az egyes köny-

⁸ Itt főleg a már említett *Bibliaismereti kézikönyv* általa írt fejezeteire kell gondolni, de egyes tanulmányai mellett fontos hivatkozott korábbi közlései: *A Krónikák könyve. A mű előállása, tanítása, szövegállományának és kanonikus forrásainak szinopszisa*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2002; „Durch seine Wunden sind wir geheilt“. Eine Untersuchung zur Metaphorik von Israels Krankheit und Heilung im Jesajabuch. Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testa-

vekhez, témákhoz külön jegyzéket készít a magyar nyelvű szakirodalom fontosabb darabjaiból, amelyek így hasznos segítséget nyújtanak a további vizsgálódások anyagának felkutatásában. Zavaró azonban, hogy a kutatástörténetben a rövidített formában hivatkozott művek nem szerepelnek külön jegyzékben, hanem azok feloldásához az olvasónak az ajánlott irodalom *Kutatástörténet és annak hivatkozott művei* címszava alatt listázott forrásokat kell fellapoznia, főleg német és angol nyelvű újabb bevezetéstankokat és Rózsa Huba már hivatkozott művét.

Végül hadd tegyünk néhány kritikai megjegyzést. Egy ilyen volumenű, egy-szerzős munka esetén természetesen elkerülhetetlen, hogy bizonyos kérdésekben ne a legújabb eredmények kerüljenek be itt-ott a szövegbe. Ilyen például az Eszter könyvének hiánya a Qumránban, amely alapján az szerző azt a nézetet képviseli, hogy nem volt ismert, és talán nem is volt kanonikus még a közösség számára (54., 287. old.). A jelenlegi kutatási állás szerint valóban nem került elő Eszter-töredék a Qumránból, azonban bizonyos allúziók azt mutatják, hogy a történet ismert volt a qumráni közösség számára is.⁹ Hasonlóan nem valószínű, hogy Samária lett volna a Perzsa Birodalom Eufráteszen túli tartományának fővárosa (272. old.). A kérdés bizonytalan, de Tripolis, Damaszkusz, illetve Szidon közül valamelyik város tűnik a legvalószínűbbnek a források alapján;¹⁰ és a kutatás ma már kevésbé datálja az ugariti korpuszt a 14. századra (323. old.), hanem inkább a 13. század végére.¹¹ Egy-két hasonló példát még lehetne felhozni, fontos azonban megjegyezni, hogy az ilyenszerű „pontatlanságok” csupán részletkérdéseken jelennek meg, és semmiképpen nem befolyásolják a nagy gondolatmenetet, amely egészében véve mindenképpen a legújabb trendeket igyekszik tükrözni. Csupán néhány esetben nem sikerül ez, és itt főleg bemutatásbeli, teológiai szempontokról van szó.

ment Folge 8: Heft 14. Kohlhammer, Stuttgart 2002; *A héber Ószövetség szövege. Kézikönyv a Biblia Hebraica Stuttgartensishoz*. Debreceni Hittudományi Egyetem, Debrecen 2000, illetve ez utóbbinak átdolgozott, bővített kiadása: *A Héber Ószövetség szövege. A masszoréti szövegagyományozás és annak megjelenése a Biblia Hebraicában*. Kálvin Kiadó, Budapest 2010.

⁹ Vö. Ego, Beate: *Ester*. Biblischer Kommentar Altes Testament – Neubearbeitungen XXI. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2017, 56., 73. Macchi, Jean Daniel: *Esther*. International Exegetical Commentary on the Old Testament. Kohlhammer, Stuttgart 2019, 17., 50–51. A szerzők azonban megjegyzik, hogy a kevés hivatkozás talán a közösség távolságtartását mutatja az erőszakos és a Hasmoneus uralkodói ideológiát megjelenítő könyvvel szemben.

¹⁰ Elayi, Josette: Achamenid Persia and the Levant. In: Steiner, Margaret L. – Killebrew, Ann E. (eds.): *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: C. 8000–332 BCE*. Oxford University Press, Oxford 2013, 111–112.

¹¹ Lam, Joseph – Pardee, Denis: Diachrony in Ugaritic. In: Miller-Naudé, Cynthia L. – Zevit, Ziony (eds.): *Diachrony in Biblical Hebrew*. Eisenbrauns, Winona Lake 2012, 407–431.

Köztudott, hogy Gerhard von Rad a bölcsességirodalmat nem igazán tudta integrálni teológiájába,¹² és ezért művének kritikája nyomán jelentette meg a bölcsességről írt könyvét, amely röviddel halála előtt jelent meg.¹³ Von Rad alapvető problémája az volt, hogy a bölcsesség nem tud a kijelentésről, pontosabban nem reflektál a történeti kijelentésre, az üdvtörténetre, hanem részben általános és kultúrafüggetlen, részben pedig a megtapasztalásban gyökerezik.¹⁴ A bölcsesség alapja nem a Sínai-hegyen kijelentett Tóra, hanem egy, a természetben, teremtésben megismerhető világrend. A szerző is hasonlóan vélekedik a bölcsességirodalom egyes darabjairól, amikor a Préd kapcsán azt írja (359. old.):

„A könyv tehát azt mutatja, hogy Isten kijelentése nélkül, a »a maga esze szerint« meddig juthat el az, aki a földi lét értelmét a tapasztalati világ fényében kutatja, és nem tűri az intellektuális megalkuvást.”

Vagy a Jób könyve kapcsán (350. old.; kiemelés az eredetiben):

„Jób és barátai a pogány bölcsességet és annak korlátait képviselik. [...] ahol a vita az *Izráelnek adott kijelentés ismerete nélkül* zajlik, s így nem csoda, hogy megnyugtató feloldás nélkül ér véget.”

Ezeknek fényében a bölcsességirodalom teológiailag nem hasonlítható a kijelentést tartalmazó könyvekhez vagy a prófétai iratokhoz. Ezen a helyen nincs lehetőség a téma bővebb kifejtésére, s így csak utalhatunk arra, hogy a bölcsességirodalom központi fogalmai, mint például az igazság, az istenfélelem stb. a kijelentés elvi alappillérei is, s ezek mentén szorosabbra fűzhető a kettő kapcsolata, még akkor is, ha a bölcsesség Izráel vallási kultúrájának minden bizonnyal egy másik fajta szellemtörténeti ágát képviseli, amely bizonyos szempontból szemben áll a papi gondolkozással, és például az áldozatnál előbbre helyezi az imádságot (Péld 15,8; 21,3 stb.).

A szerző egy másik, teológiai kérdéseket felvető álláspontja a történeti könyveket érinti. Az irodalomtörténeti elemzés után az olvasó számára világos, hogy

¹² Rad, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája. I–II.* Ford. Bendl Júlia, Görföl Tibor, Mády Katalin, Szita Szilvia. Osiris tankönyvek. Osiris, Budapest 2007.

¹³ Rad, Gerhard von: *Weisheit in Israel.* Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1970.

¹⁴ Egy sokatmondó idézet: „Mindamellet, különösen a későbbi fejlemények okán, hangsúlyoznunk kell, hogy ez a tapasztalati bölcsesség általában a legkevésbé sem tekintette magát egy sajátos isteni kijelentés gyümölcének. A bölcsesség inkább az észre és az egészséges emberi értelemre tartozott, s így nélkülözött minden inspirációt. A legkevésbé sem kapcsolódott közvetlen formában Jahve kijelentéseihez.” Rad, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I.*, 350. Rad életművének ilyenszerű értékeléséhez: Spieckermann, Hermann: *Weiheit und Biblical Theology.* In: Sandoval, Timothy J. – Schipper, Bernd U.: *Gerhard von Rad and the Study of Wisdom Literature.* AIL 46. SBL Press, Atlanta 2022, 47–75., 53–55.

a Tórától kezdve a Kir könyvének interpretatív kivonatáig túlnyomórészt mondákat és legendákat olvashatunk. Természetesen felmerül a kérdés, hogy miként tekinthetünk hát ezekre az iratokra, ha azokban nem Isten történelemben meg tapasztalható tettei jelennek meg, hanem ezek a könyvek csupán nyomokban tartalmazznak történelmileg megfogható eseménytöredékeket. A szerző válasza egyértelmű: „A honfoglalás leírása tehát nem történeti tudósítás, hanem *teológiai hitvallás*”. Ebben is Gerhard von Rad gondolataihoz hasonló paradigmát fedezhetünk fel, aki szintén azt állította, hogy a Hexateuchos nem egyéb, mint egy hitvallás kibontakoztatása (Deut 26,5–9), s végeredményben maga is egy hitvallás.¹⁵

De lehet-e a hit alapja egy irodalmi konstrukció? Elég-e a valahol a szöveg mögött megbújó történeti mag, hogy hitvallássá legyen egy mondafüzér? Mindmáig várat magára annak tisztázása, hogy mit kezdjen a hitvalló egyház az Ószövetség történetkritikai módszerrel rekonstruált képével. E kérdés túl is nő az ószövetség-tudomány határain, azonban az egyre szélesedő szakadék a történelem és a bibliai történetek között egyre égetőbbé teszi egy átfogó gondolkozási modell felállítását.

Utolsó megjegyzésünk is a történelemszemléletből adódó kérdésekből áll össze. A prófétai korpusz elemzése a könyvek felirataiban, elhívástörténeteiben és egyéb esetleges beszámolóiban szereplő történelmi alak megrajzolásával kezdődik. Az így rekonstruált személyek azonban a könyv egészében található utalások összességéből szinkrón módon állnak elő, miközben maga a szerző is részletezi sok esetben a vonatkozó fejezetek diakrón fejlődését (lásd például Jeremiás és a Báruk-életrajz kérdését; 441–445., 451. old.). Ezen túl sok helyen a szerző kiemelten hivatkozik a prófétákhoz köthető részekre, versekre, és a redakciós rétegeket is ezekhez viszonyítva határozza meg, amely által a történeti prófétai alak lesz a prófétai könyv központja. Azonban a modern prófétakutatás sokkal óvatosabban bánik az ilyenfajta történeti rekonstrukciókkal, és nem tartja elsődleges feladatának az *ipsissima verba* feltérképezését, hanem a próféta helyett a prófétai könyv mint irodalom kerül a vizsgálódás középpontjába.¹⁶ A kutatás ezen iránya tulajdonképpen az előző paradigma kiegészítéseként jött létre, a valóságban azonban egyre inkább kiszorította a történeti próféta személye iránti érdeklődést. Ennek elsősorban módszertani okai vannak. Számunkra csak a prófétai irat maradt fenn, és a szövegeit nem a feltételezett prófétai személyhez és annak körülményeihez köthető feltételezett viszonyuk alapján kell meghatározni, hanem mindegyik szöveget a maga kontextusában kell elhelyezni, amelyhez nem a próféta neve, ha-

¹⁵ Rad, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I.*, 13–21.

¹⁶ Kratz, Reinhard G.: Probleme der Prophetenforschung. In: Uő: *Prophetenstudien*. Kleine Schriften II. Forschungen zum Alten Testament 74. Mohr Siebeck, Tübingen 2011, 3–17.

nem a szövegben rejlő kiértékelhető utalások és adatok, a szöveg irodalmi jellegzetességei adnak támpontot.¹⁷

A prófétai irodalom kezdeteit a prófétai üzenet megszólítottjai körül kell keresnünk. Azonban az írásba foglalásért feltehetőleg nemcsak ők a felelősek, bár ez sem zárható ki. Feltűnő, hogy több ízben is a prófétai üzenet elutasításáról olvashatunk, és csupán egy kisebb kör figyel az elhangzottakra (Ézs 8,16–18; 30,8; Hós 9,7–9; Ám 7,10–17; Mi 2,6–11 stb.). Ezek alapján valószínű, hogy a próféciaák lejegyzését a megszólítottakkal szemben álló csoportok kezdeményezhették, akik értékesnek tartották azok megőrzését és továbbadását.¹⁸ Mindez azt is jelenti, hogy a legrégebbi prófétai szövegek sem olyan szóbeli közlések jegyzőkönyvei, amelyek egy prófétai személy üzenetét tükrözik, hanem a hagyományozók recepciói a kezdetektől fogva.¹⁹ Még azok a rétegek is, amelyek (esetleg) valamilyen szóbeli közlésre mennek vissza, irodalmi eszközök a nagy kompozíciós egész mondani- valójának kibontásában.²⁰ Még érthetőbben megfogalmazva: a prófétai könyvek sokkal inkább a prófétai igehirdetés recepciói, és abból a kutatás mai állása szerint

¹⁷ Ld. például Rainer Kessler véleményét a prófétai szövegek társadalomtörténeti kiértékelésére vonatkozóan: „Die Frage nach den sog. ipsissima verba des Propheten [...] insofern belanglos, als es für die sozialgeschichtliche Auswertung nicht auf den Namen des Autors ankommt, sondern nur darauf, ob das, was dasteht, aussagekräftig ist.” Az idézetet ld. Becker, Uwe: Sozialkritik in Jes 1–39 und im Amos-Buch. In: Bultmann, Richard J. – Eck, Joachim – Zapp, Burkard M. (Hrsg.): *Isaiah and the Twelve*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 527. De Gruyter, Berlin–Boston 2020, 33–53., 35.

¹⁸ Jeremias, Jörg: Das Rätsel der Schriftprophetie. In: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 125 (2013/1), 93–117.

¹⁹ Uo. 105., 107. Kratz, Reinhard G.: Das Rätsel der Schriftprophetie. Eine Replik. In: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 125 (2013/4), 635–639.

²⁰ Ld. Jeremias Hós könyvének végzett analízisének eredményét, amelyet paradigmátikusnak tart a prófétai könyvek keletkezésére nézve: „Die einst mündlich verkündeten Einzelworte Hoseas üben in der Gesamtdarstellung nur noch eine dienende Funktion aus; sie haben zumeist ihr Eigen- gewicht verloren, um nur noch als Beispiele und Paradigmen der übergreifenden Gesamtbotschaft zu dienen.“ Jeremias, Jörg: *i. m.* 110. Ugyanerre az eredményre jut Kratz is: „Genau genommen hat sich in den alttestamentlichen Prophetenbüchern kein einziges originales, mündliches Prophetenwort erhalten. Die Sprüche wurden in und für die Sammlung, d.h. in und für einen literarischen Kontext formuliert und wohl auch schon ergänzt. Mit der kontextgerechten Auswahl, Zusammenstellung und nachträglichen Formulierung im Zuge der schriftlichen Fixierung ehemals mündlicher Prophetie beginnt der sekundäre Vorgang der Redaktion.“ Kratz, Reinhard G.: Die Redaktion der Prophetenbücher. In: Uo.: *Prophetenstudien. Kleine Schriften II*. Forschungen zum Alten Testament 74. Mohr Siebeck, Tübingen 2011, (32–48) 32–40., 48. Ezen az alapvető felismerésen az sem változtat, ha maga a próféta írta volna fel első szavait, ami inkább kivétel, semmint a szabály lehetett (Jeremias, Jörg: *i. m.* 100.), mivel éppen az esetben is az írás alkotási folyamatának részeként a próféta saját maga értelmezője, mivel írásban rögzíti irodalmi szempontok szerint szóbeli fellépésének valamilyen darabjait. Kratz, Reinhard G.: *Das Rätsel der Schriftprophetie*, 637.

lehetetlen szó szerinti formában desztillálni valamilyen ősi, szóbeli igehirdetést. Így a prófétai könyvek tárgyalásánál szerencsésebb lett volna egy ilyenszerű bemutatás, vagy legalább utalás a kutatás ilyenszerű irányára, akárcsak az előző esetben; azonban annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ilyenformán miként is kell olvasnia az egyháznak ezeket a szövegeket, összteológiai reflexióra van szükség, amelynek csak kiindulópontja lehet az ószövetség-tudomány.

Mindezek mellett Kustár Zoltán könyve tiszteletre méltó teljesítmény, amely alapos szakmai tudásról és mély teológiai gondolkodásról tesz tanúságot, és mint azt látjuk, maga is gondolkodásra késztet. Fontos tudománytörténeti változásokat közvetít, így a magyar teológiai irodalom egyik kiemelkedő darabja, amely mind teológiai hallgatók, mind református, hitvalló, ugyanakkor felvilágosult, gondolkodó hívők számára érthető módon mutatja be az Ószövetséget, s mint ilyen mű kétségkívül a magyar bevezetéstanok megkerülhetetlen darabja lesz hosszú ideig.